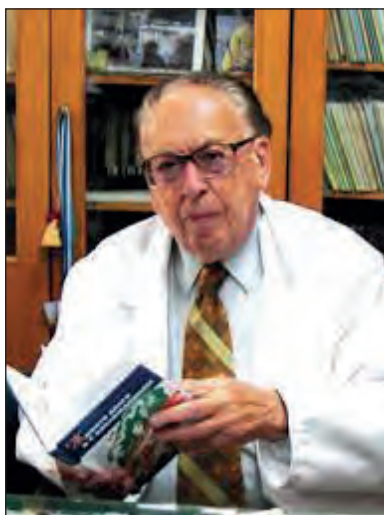

РОЗДУМИ ПРО МЕМУАРИ ЯК НАДБАННЯ ТЕПЕРІШНЬОГО І ПРИЙДЕШНЬОГО

(довірчі замітки)

Ісаак Трахтенберг
доктор мед. наук,
член-кореспондент
НАН України,
академік НАМН України,
зав. відділу Інституту
медицини праці НАМН України,
м. Київ

Почну з того, що довірливо признаюсь своєму читачеві в, здавалось би, дивному на перший погляд відчутті якоїсь непевності, яку почав відчувати, коли здійснив давній намір звернутися до спогадів і роздумів про прожите та пережите, до повчальних уроків пам'яті. Справа в тому, що пишу спогади, відзначаючи прикмети ХХ століття, уже в інші часи – на переломі віків і в перші роки нового століття. Дивуюсь і ніяк не можу усвідомити того, що ось так, начебто майже непомітно Ваш покірний слуга і його однолітки стали людьми двох непростих і неоднозначних епох. Останнє визначення стосується, думається мені, не тільки конкретного змісту минулого, а і його сприйняття. Зазначу, що сприйняття минулого сьогодні займає особливе місце в свідомості молодих, знайомих з минулим тільки з розповідей старших та з друкованих матеріалів. Але ж сприйняття тогочасного позначається і на суспільній свідомості в цілому, і суттєво впливає як на реалії теперішнього, так і на перспективи подальшого.

«Як у минулому прийдешиє зріє, так у прийдешиньому минуле жевріє», – писала Анна Ахматова. Суровий читач, можливо, скаже, що цей вислів мудрої поетеси належить минулому. Аж ніяк. У недавньому романі відомого англійського письменника і сценариста **Пітера Джеймса** «Будинок на холодному пагорбі» читаємо: *«Ми живемо в лінійному часі. ...Вранці прокидаємось, вилазимо з ліжка, н'ємо каву, їдемо на роботу і так далі. Так ми сприймаємо день. Але що, якщо наше сприйняття неправильне? Що, якщо лінійний час – це тільки конструкція, вибудована нашим мозком, яку ми використовуємо, щоб те, що відбувається з нами, набуло сенсу? Що, якщо все, що коли-небудь відбулося, існує і зараз – і минуле, і теперішнє, і майбутнє відбувається одночасно і ми застрягли в пастиці, в одній малесенькій точці просторово-часового континууму? І в якийсь момент ми, як крізь піднятий куточок фіранки, раптово можемо побачити частинки минулого, а інколи і майбутнього?»*

І ще про сприйняття минулого, теперішнього та майбутнього устами **Миколи Пєріха**: *«З прекрасних каменів минулого складить сходинки майбутнього. Сьогодні – це вчора, сьогодні – це завтра».* Щодо сприйняття найбільш близьке мені – Пироговське, яке звучить тепер як найзлюбоденніший заклик до небайдушого суспільства. *«Ми живемо на землі не для себе тільки; згадай, що перед нами розігрується велика драма, наслідки якої відгукнуться, може бути, через цілі сторіччя; грішно, склавши руки, бути лише спостерігачем, кому бог дав хоч якусь можливість брати участь в ній... Тому, у кого не охоллоло це серце для високого й святого, не можна дивитись на все, що відбувається навколо нас, однобічним егоїстичним поглядом...»* – писав **Микола Пирогов** дружині з обложеного Севастополя. До цієї думки і до сприйняття зв'язку минулого, теперішнього та майбутнього в своїх замітках я буду повертатися не раз. Адже, дійсно, минуле не пройшло, воно ввійшло в сучасність.

Маю зізнатись в особливій своїй пристрасі до висловлювань **Веніаміна Каверіна** про повчальний досвід попередників і про пам'ять, яка зберігає минуле в мінливій буденності теперішнього. Відблиски минулого, особистого і суспільного знаходжу сьогодні в інших авторів спогадів, в опублікованих нарисах і щоденних записах – у цьому відображенні свого роду мікросвіту людини, про яку писав Каверін. Примітне його висловлювання в одній з останніх книг «Письмовий стіл. Спогади

і роздуми»: «*Раптова думка, яка виникла в час безсоння, – пише Веніамін Олександрович, – удалий здогад, який кострубато записуєш на першому листку, що попав під руку; відзначена пам'яттю або десь уже записана фраза – в образі цього мікросвіту чітко друкується час*». У цій книзі письменник зізнається читачеві в тому, що йому важко визначити жанр свого твору. Між іншим, кажучи про «образи мікросвіту», він по суті сам же в подальшому розвиває висловлений сумнів.

Думається, минулі записи, навіть на вирваних з блоктів сторінках, на полях чорнових рукописів, у записних книгах – усе, що потім може бути представлено в формі друківаних видань, – безсумнівно, відноситься саме до згаданих вище образів мікросвіту, які і складають основу мемуарного жанру. Мені також здається, що стимул до щоденникових записів, повсякденних, хай і найкоротших, особистих заміток і наступного надання деяким з них форми самостійних публікацій – усе це властиве аж ніяк не тільки літераторам, людям мистецтва, але і представникам інших професій. Бо всіх нас супроводжують реалії буття, які відображають буденне життя, що мало відрізняється від життя представника будь-якої професії. Треба тільки побажати, щоб ці реалії буденного життя, яким супутні небуденні події, несподівані історії, випадки та зустрічі, склали зміст коротких розповідей, нарисів і заміток, представлених і авторами, не надто досвідченими в письменництві. Прочитую ще одне місце з книги Каверіна: «*Стрілки годинника, що безшумно (або майже безшумно) оббігають циферблат, однаково відраховують політ часу й для тих, хто пише книги, і для тих, хто будує будинки й прокладає дороги. На трасі польоту вони зустрічаються, обмінюючись, як це роблять пілоти, погойдкуванням крил. Ці зустрічі, випадкові й невідповідні, ... відносяться до різного часу*». Отже, усе це і надихає багатьох людей сісти за письмовий стіл. Сісти, щоб, потім, взявши в руки свої старі і більш пізні замітки, подумки вернутись до минулих років, до тих подій і зустрічей, що утримує пам'ять.

Хотів би послатися на українського поета **Бориса Олійника**. У одному з номерів тижневика «2000» за 2011 рік в матеріалі «Ми вижили, бо мали надію», він поділився з читачем роздумами, викладеними у властивій йому образній формі:

«*Сизі, як свинець, вікна вечорами – працює телевізія. Роз'єднані всі, сидять по хатах... А ожорсточення неймовірне... Моральна деградація – повна. А в нас була надія, ми в щось вірили. Деякі розказують: я, мовляв, ні в що не вірив... То чого ти тут перебуваєш, на цій тричі грішній і праведній землі?! Особистим прикладом формували нашу точку зору й світогляд предки, предтечі наші. Сподіяли вони те, що не кожен би народ спромігся: післявоєнну розруху подолали, як і після громадянської... Так що треба, засуджуючи справді важкі речі доби, які непростими, все-таки пам'ятати те, що було позитивне. Підвалини були позитивні. Ми йшли у світ з надією, що буде краще. Ми вижили, бо жили надією на краще. Зараз ви запитайте, куди всі йдуть...»*

Під цими вистражданими словами я ладен поставити свій підпис. Упевнений, що й більшість моїх співвітчизників-ровесників також. Адже для духовності спільноти необхідна свідомість того, до чого прагнути, і віра в краще, і совість, і мораль, і правдивість в оцінці минулого. Тільки тоді можуть гідно, чесно і переконано вирішувати

вати суспільні і загальнолюдські завдання, що покладені в основу духовного і матеріального життя сьогодення і майбутнього. Не можу не погодитися з Борисом Іллічем у його твердженні, що очікуваний суверенітет «довів нас до ручки», так як певний контингент провокаторів і спекулянтів на цій благородній темі заробив свій нинішній капітал, зневаживши минуле. А якщо немає минулого, то з чого починати? Слова гіркі, але глибоко справедливі.

У своїх роздумах про майбутнє раз у раз повертаюся до мислі про правдиву значущість минулого і його уроків. Якби складав перелік висловлювань мудрих попередників на цю тему, то, без сумніву, включив би афористичні твердження, наполегливо радячи дотримуватися їх в ім'я кращого майбутнього. Наприклад, такі:

Вивчай минуле, якщо хочеш передбачити майбутнє (Конфуцій);

Vestigia jember adora (лат.) (Завжди благоговій перед слідами минулого);

Повага до минулого – ось властивість, яка відокремлює освіченість від дикунства (О. Пушкін);

Минуле не минуло, воно увійшло в сучасність (О. Герцен);

Теперішнє є закономірним проявом минулого, яким би далеким воно не було (В. Вернадський).

На превеликий жаль, подібні твердження, правоту яких важко поставити під сумнів, не в честі у нинішнього суспільства, домінантою якого стало заперечення всього і вся, що було в недалекому минулому. Проте це стосується багатьох, які пропагують, особливо серед молоді, думку, що слід сьогодні починати перетворення з чистого аркуша. Такий заклик набув поширення у можновладців, які не усвідомлюють повною мірою, що ніяк не можна долати сьогодні людські проблеми, не враховуючи досвіду минулого. Особливо в плані духовності. Мені запам'яталася висловлена одним із київських психологів думка про те, що духовне ми можемо прийняти в себе тільки тоді, коли вже готові до цього душевно. А звідки, питається, може бути така духовність в атмосфері і реаліях сьогоденного споживчого настрою, коли переважає нестримне прагнення до збагачення, наживи, вседозволеності, насильницького вирішення індивідуальних і суспільних проблем. У такій ситуації, на жаль, немає підстав розраховувати на роль духовних наставників – представників мистецтва і літератури, оскільки і в цьому середовищі сьогодні деградують традиційні принципи, прагнення, звернення до уроків багатовікового досвіду. У міркуваннях Бориса Олійника, як і ряду інших вітчизняних і зарубіжних діячів культури, присутня констатація того очевидного факту, що в нинішньому суспільстві все менше обдарованих письменників і поетів, які мають громадянські стремління, почуття високого індивідуального і громадського обов'язку. Літературний олімп в Україні не так уже й давно населяли відомі і визнані письменники і поети, творчість яких духовно збагачувала сучасників. Серед них **Павло Тичина, Максим Рильський, Володимир Сосюра, Микола Руденко, Микола Бажан, Леонід Первомайський, Семен Скляренко, Олесь Гончар, Павло Загребельний**. Список можна продовжувати. А хто ж у нас на сучасній літературній ниві в одному ряду з ними? Пропоную читачеві відповісти на це зовсім не просте запитання ...

І ще про одне. Коли писав ці сторінки, знову і знову повертався до непростих роздумів про те, чи цікаво ро-

весникам і молодшим читачам зміст моїх записів – щоденникових, зроблених в записних книгах, викладених у формі нарисів та есе.

Думається мені, що цікавість до мемуарних розповідей полягає саме в тому, що вони, не залишаючи читача байдужим, стають по мірі читання «...життям, плоттю, тим самим безглуздом візерунком знайомств, дружбою, подій і збігів ...».

Відамо належне мемуарному жанру! Хочу сподіватись, що нащадки гідно оцінять наше прагнення залишити їм живі, невігадані спогади минулих років – зовсім не однозначних і далеко не простих! Мене продовжує хвилювати питання: а все ж таки, для чого пишеться? Прочитую відповідь **Миколи Михайловича Амосова** на це саме запитання: «*Писав для самоствердження*». І ще пізніше: «...щоб не відірватись від якоря пам'яті». Нарешті, думається мені сьогодні, що прагнення до написання мемуарів на схилі років є, можливо, проявом компенсаторної реакції людини. Це з категорій тих реакцій, які покликані повернути... ні, не «віднесене вітром», а віднесене роками. Я вже якось згадував **Сомерсета Моема**, який говорив, що головна перевага старості – у духовній волі. Можливо, бажання поділитись тим, чим жив в минулому, і тим, що переживаєш пізніше, навіть у теперішньому, і є реалізація цієї духовної свободи?

Чи будуть у майбутньому читати мемуари, так, як раніше зачитувались ними наші попередники? У мене, на жаль, немає відповіді на це питання. Як я вже писав раніше, читачів сьогодні стає все менше. Але ж в не такому далекому минулому книга була помітною прикметою часу, предметом роздумів, джерелом натхнення. У **Р.М. Рільке** в його вірші «За книгою», прочитав такі рядки (переклад Бориса Пастернака):

**Я зачитался, я читав давно.
С тех пор, как дождь пошел хлестать в окно.
Ведь с головою в чтение уйдя,
Не слышал я дождя.
Я вглядывался в строки, как в морщины
Задумчивости, и часы подряд
Стояло время или шло назад.**

Рядки образні та поетичні, прозорі і проникливі. А ось слова іншого поета Олександра Твардовського:

**И что ж такого, что с годами
Я к той поре глухим не стал,
И все възыкательнее память.
К началу всех моих начал.**

І, нарешті, уже моє, авторське, зізнання: «*Siq transit Gloria mundi*». Звідси непереборне намагання хоча б у своїх спогадах «зупинити мить».

Мемуари не тільки за змістом, а й за своєю формою відображають авторську індивідуальність. Чи потрібно тут нагадати читачу, що форма розповіді настільки важлива, скільки й сам його зміст? Думаю, що ні. І образність виразу при висвітленні подій, зустрічей, розмов, і загальний стиль їх викладу, так само як і роздумів про минуле та майбутнє, суттєво відрізняються у різних авторів. Одні мемуаристи віддають перевагу суворій хронології та сухій інформації, уникають емоцій і довірливої тональності, інші, навпаки,

є прихильниками емоційної розповіді, спроби діалогу з читачем, при тому без особливого акценту на хронології. Себе відношу до другої категорії. Хотілось би думати, що при ознайомленні з моїми нарисами читач зверне увагу на те, що в них я не уникав ні емоційної тональності, ні суперечливих роздумів, ні частих сумнівів, вдавався при цьому – і нерідко – до відступів від основної теми. Приводом до останнього, були, як правило, асоціації й спогади, які несподівано спливали в пам'яті.

До речі, у **Сергія Ожегова** прочитав ось яке визначення такого роду «вставок» в основний текст: «*Відступ – вставне місце в якому-небудь викладі, що є відхиленням від основної теми*». Закінчу цю частину нарисів невеликим відступом. До цього мене спонукав спогад про давніші нотатки **Юрія Анненкова** – талановитого художника, мемуариста, есеїста, творчість якого відноситься до перших десятиліть минулого століття. Прочитую два витяги з його книги «Щоденник моїх зустрічей».

Перший: «*Ми все ще, зрозуміло, молоді: кому 50, кому 60, кому далеко за 70. Природний тягар, який починає нас обтяжувати, це тягар спогадів. Коли спогади стають занадто обтяжливими, ми скидаємо їх по дорозі, де доведеться і скільки вдасться. ... Однак бувають спогади, які не тільки зовні відкладаються на поверхні нашої пам'яті, захищаючи її, але органічно доповнюють і збагачують наше особисте життя. Їх ми не віддаємо і не відкидаємо, ми тільки ділимося ними*».

І другий: «*Тут просто записані мої враження і почуття, що збереглися від зустрічей, дружби, творчості, праці, надій, безнадійності і розставань. Моя короткозорість або моя далекозорість, або моя неухважність, моя пам'ять або моя забудькуватість – несуть відповідальність за все, написане на цих сторінках*». Впевнений, що під цим зверненням Анненкова, який поєднав у одній особі кілька іпостасей, підписався би кожен мемуарист. Сказане не тільки справедливе, але і точне, образне, достовірне.

До речі, зауважу, що думки, співзвучні з висловленими вище, я зустрічав і в інших мемуаристів, і в художніх творах, які не відносяться до даного жанру. В одному з них (здається, це був роман **Діни Рубіної**) я прочитав про те, що прагнення людини «зупинити світ і відобразити час» незнищенне. «*Зробивши таку спробу словами, записаними на папері, – зауважує авторка, – ми відчуваємо щастя, але не завжди належним чином це оцінюємо*». Роздумуючи над сказаним, не сумніваюсь, що автори мемуарів і надалі будуть намагатися друкованим словом своїх спогадів «зупинити мить». Мабуть, таке прагнення – загальна ознака, властива людині, що усвідомлює ефемерність і недовговічність свого існування, миттєвого сприйняття світу, минулих і теперішніх вражень, переживань, звершень. Вважаю, що це прагнення збережеться в усі часи, до того ж може бути предметом окремої, ґрунтовнішої розмови.

А тепер декілька слів про автобіографічну книгу **Марка Шагала** «Мое життя». У післямові до російського видання (уперше книга вийшла в світ у 1931 році в Парижі) підкреслюється, що відомий художник до мемуарного жанру звертався ще «у розквіті молодості». Автор післямови **Н. Анчинська** відмічає, що ця документально-поетична розповідь про прожиті роки близька за своїм характером до його живописних творів. Не можна не погодитись і з тим, що шагальське слово живе, насамперед, у кольорах його картин, контурах малюнків, світлі вітражів, «тексті»

кераміки. Водночас воно набуло самостійного буття і в його літературних текстах, зокрема у мемуарному творі «Моє життя». У мемуарах явно проглядається незвичайна шагалівська особливість – поєднання мудрості та дитячої безпосередності. Примітно, що у спогадах він постійно повертається саме до пори дитинства. І ще одна особливість цієї книги: в ній присутні неповторні прикмети реальності і водночас яскраві сни-видіння, в яких незмінно домінують образи рідних та близьких. До них звернені проникливі почуття, трепетні слова любові та подяки. Мабуть, обмежуся цим і повернуся до основної теми – роздумів щодо призначення і особливості мемуарного жанру.

Спробую задатися питанням, чи вдячний цей жанр – спогади? – І так, і ні. Так, тому що для автора – це самовираження, до того ж, за образним висловлюванням **Віктора Некрасова**, «подорож у власному житті», а для читача – це можливість дізнатися від очевидців і учасників минулих подій про той час і про тих людей. Ні – оскільки подання мемуариста багато в чому не співпадають з читачьким сприйняттям. Один із мемуаристів тонко підмітив, що «...існує безліч уявлень про нас: наше власне, думка наших друзів, коханих, ворогів. У цьому розумінні спогади – невдячний жанр». А якщо крім цього мемуарист дозволяє собі емоції при викладанні, то йому взагалі не уникнути біди.

І ще. Мемуарні твори, як і люди, які їх пишуть, – різні. Вони відрізняються і за часом, у якому відбувались відображувані події, і за оточенням, з якого вийшов автор, і за його професійним середовищем та суспільством, що його сформуло, і за його індивідуальним стилем викладу.

У мемуарних книгах і нарисах я частіше за все звертався до теми рідного міста, земляків, колег, до пам'яті попередників і сучасників, для яких Київ – місто минулого, далекого й близького. Ще раз згадаймо справедливе судження **Ф. Бекона**: «Пам'ять – це історія».

Що особливо цінне в мемуарах? Я би сказав: чесна, пряма та багато в чому неоднозначна розповідь. І, звичайно, довірча інтонація, щоб крізь рядки твору явно проступали сумніви та неспокійні роздуми автора. Головне, це вірність правді – своїй, потаємній, трепетній, вистражданій. Важко висловити подібне прагнення автора краще, ніж це зробив **Булат Окуджава**:

**Каждый пишет, что он слышит.
Каждый слышит, как он дышит.
Как он дышит – так и пишет,
Не стараясь угодить...**

Булат Шалвович мріяв про взаєморозуміння того, хто пише, та тих, кому призначене авторське слово. Крилатими стали його слова з вірша, присвяченого **Юрію Трифонову**: «Давайте понимать друг друга с полуслова...». На жаль, у наш скептичний час совісний автор часом виглядає ідеалістом. Хоча, звісно, у своєму прізвиську Окуджава, безумовно, правий. І до мемуарного жанру сказане відноситься в повній мірі. Щоб розуміти мемуариста «з півслова», читач повинен чутливо вслуховуватися в авторський голос, перейнятися його баченням людей і подій, вдуматись у логіку роздумів, джерела сумнівів. Звісно, така відповідальна реакція на спогади про минуле, на розповіді про своє недавнє, на роздуми про майбутнє знаходиться в прямій залежності від змісту мемуарних нотаток і форми

їхнього викладу. Так, непростий, зовсім не простий мемуарний жанр.

Не могу не відмітити одну небезпеку, яка чатує на авторів мемуарів: чи треба все писати про тих, хто пішов з життя, про тих, кого вже нема серед нас? Відомий римський постулат: «Про мертвих добре або нічого». Менш відоме протилежне судження **Вольтера**: «Про мертвих тільки правду». Можливо, дійсно, щоб уникнути спогадів про негативне в чіхось діяннях чи окремих вчинках, не треба писати про це зовсім, чи все ж, дотримуючись вольтерівського заклику, не боятись казати правду, якою б гіркою вона не була? Але, з іншого боку, ця сама правда в кожного своя і сприймається по-різному. Але ж як не просто однозначно оцінити вчинки тих, хто пішов, і судити про них з позиції сьогоденних уявлень! Та й кому дане таке право – взагалі судити про них? Часто кажуть: «задля об'єктивності». Але ж «об'єктивність», як і «істина в останній інстанції» – поняття відносні. І хіба можна мемуаристу зректись від суб'єктивності сприйняття, трактування і оцінок подій, фактів, людських вчинків?! Тому я скоріш прихильник гуманного римського підходу і смію сподіватися, що читач також проявить у цьому сенсі розуміння, терпимість і поблажливості.

На запитання, навіщо та для кого пишуться мемуари, навряд чи можна буде знайти єдину і однозначну відповідь. Для близьких, друзів, товаришів і колег? Для незнайомого читача? Для самовираження, як я вже писав вище, посилаючись на амосовське твердження? Для творчого відпочинку? А можливо, це дійсно просто своєрідна компенсаторна реакція вікового генезу (якщо вдатись до медичної термінології), про що вже йшла мова? Мабуть, останнє підтверджується тим, що велика кількість мемуарних книг вийшла з-під пера відомих творчих людей, які досягли певного вікового рубежу. Серед цих людей в останні роки переважають маститі (та менш маститі) літератори, режисери театру та кіно, актори. Пошлюся на **Михайла Козакова** – справжню людину театру, автора цікавих біографічних (і не тільки) книг, статей, нарисів. У одному з останніх я прочитав: «Мемуари зараз пишуть багато людей... Папір взагалі дуже дисциплінує. Я зараз веду щоденники не для друку, а для своїх дітей. Щоб змогли зрозуміти, ким був їхній батько. Багато чого я їм розповісти не можу. Але я і для себе пишу. Папір для мене як психоаналітик: приносить полегшення, я йому довіряю. Він допомагає зібратися, щось вивірити. Влізеши усередину себе і виймаєш все потаємне – і гірке, і мерзотне, і всяке».

А ось інший відомий діяч культури (до речі, той, який вийшов зі стін нашої *alma mater*) – поет та публіцист **Віталій Коротич** висловився в тому сенсі, що воскрешати в своїх спогадах образи друзів і знайомих однаково, що дивитись у старе дзеркало. «Кажуть, – пише Коротич, – що старі дзеркала живуть власним життям, зберігаючи в собі всіх осіб, що відбивалися в ньому. Дзеркала б'ються до нещастя радіє давайте будемо берегти їх і протирати; заглядати в них, зрощувати часи, воскрешати забуті, звернені до нас обличчя і голоси». Проникливо сказано: звернені до нас забуті лиця і голоси.

І визначний збіг. Адже мемуари незабутнього Миколи Амосова так і названі – «Голоси часів». У пошуках відповіді на запитання про те, що ж людей спонукає до спогадів і супутніх їм роздумів про минуле та майбутнє, згадав ще двох поетів – **В. Соколова** і **К. Ваншенкіна**: багато рядків

з їхніх віршів надовго запам'ятались. Запам'яталась і їх лірична тональність, перейнята філософським настроєм, тонкість сприйняття, щемливий сум про минулі роки. Про В. Соколова можна було б сказати словами його вірної супутниці останніх років **Маріанни Роговської-Соколової**: «Ловлю себе на тому, що прагну цитувати не тільки окремі рядки Соколова, але й цілі вірші; і це відбувається не тільки із мною». Мені також близькі окремі соколовські рядки, начебто чутні здалеку:

**Что ж, темнотою темнота, лучи лучами,
Но жизнь осталась только та, что за плечами.
И надо так расположить ее в грядущем,
Чтоб полной мерою дожить в дне настоящем.
Чи таке:
А в целом... Да что говорить!
Всего мне страшнее сейчас,
Что я не могу сотворить
Из прошлого будущий час.**

І ще з його ранніх віршів, овіяних світлом та легкою димкою роздумів (прочитав їх в книзі «Ранок в дорозі», яка вийшла на початку 1950-х):

**Как я хочу, чтоб строчки эти
Забыли, что они слова,
А стали – небо, крыша, ветер,
Сырых бульваров дерева.
Чтоб из распахнутой страницы,
Как из открытого окна,
Раздался свет, запели птицы,
Дохнула жизни глубина.**

Які прозорі, чисто соколовські поетичні образи! У 1997-му його не стало...

Вірші **Костянтина Ваншенкіна** вийшли в 2003 році книгою «Жінка за стіною». Не буду цитувати рядки відомого майстра, але з авторської передмови наведу фрагмент, який вразив мене точністю і філософічністю: «Життя кожної людини обмежене однаковими рамками – народження і смерть. Але проживаються вони абсолютно по різному навіть людьми одного часу і зовнішніх обставин. Ті, що йдуть по тій же вулиці, бачать не одне і те ж саме. Квітучий бузок або опале листя, прекрасна жінка і сміх дитини викликають різні асоціації та спогади. Але біль колишньої втрати і нинішні буденні справи та зобов'язання з'єднані в нашій душі надзвичайно природно. Всі ці вічні теми – життя, любов, війна, смерть, природа – розуміються і сприймаються кожним по-своєму. Таємничий особистий код» Як тонко і точно підмічено! І це зізнання – дар проникливості справжнього поета, носія духовних істин. На жаль, поетів, схожих на Соколова та Ваншенкіна, сьогодні небагато...

«Різні спогади», – сказав Ваншенкін у цитованій передмові. І я подумав: «А чи любимо ми оточувати себе «різними спогадами»?» Відповідь частково знайшов у класика: «Вже моя фантазія меркне, натхнення гасне, слова набридли мені самому, і якщо я зберігаю написане мною, то тільки тому, що люблю оточувати себе спогадами». До цього висловлювання **Г. Флобера** доречно, напевно, додати ще й слова **Й. Гете**: «Я вів точний щоденник і заносив до нього все те визначне, що бачив і про що думав...».

Можливо, я скоріш підспудно, коли писав свої нотатки, виношував думку, що цей мій скромний вклад послужить пам'яті рідних, друзів, однолітків, з ким багато років ділив минуле та теперішнє. У мемуарних нарисах – у ранішніх і теперішніх – я постійно звертаюся до своїх нотаток у записниках, старих робочих блокнотах, на окремих листках. Останні прийнято називати нотатками на полях – так воно і є. А ще проглядаю документи минулих років, публікації в тодішній періодиці, старі фотографії – зримі докази тих подій. Серед знімків, які збереглися, – фото з архівів двох київських інститутів (НД Інституту гігієни праці і профзахворювань і Київського медичного інституту), альбоми випускників КМІ різних років. Неоцінною допомогою у відновленні в пам'яті давніх подій, епізодів, імен є об'ємний «епістолярний» архів. У ньому особливо дорогі мені листи, які час від часу, особливо в останні роки, перечитую, знову переживаючи минуле. Усе частіше думаю про те, щоб зібрати їх, розсортувати строго в хронологічному порядку і написати в довірливій тональності ґрунтовний нарис під назвою «Старі листи». Зрозуміло, найдорожчими для мене є листи від батьків та друзів юності, більш пізні – від жінки і дітей. А ще від тих, хто вже пішов з життя – моїх учителів і старших колег, яким я багато в чому зобов'язаний своїм становленням як викладача, дослідника і автора наукових праць. Наведу тут деякі імена як дань пам'яті. Ось вони в довільному порядку – **Микола Васильович Лазарев, Леонід Андрійович Тиунов, Йосиф Григорович Фрідлянд, Сергій Миколайович Голіков** (усі з Ленінграду), **Федір Григорович Кротков, Самуїл Наумович Черкінський, Зігфрід Ісідорович Израельсон, Август Андрійович Летавет, Наташа Юванальєвна Тарасенко, Олексій Олексійович Мінх, Віктор Васильович Кустов (Москва), Василь Корнійович Навроцький, Яків Зінов'євич Горкін, Василь Михайлович Жаботинський** (Харків), **Влас Захарович Мартинюк, Анна Іванівна Столмакова, Ірина Іванівна Даценко** (Львів), **Лев Емануїлович Жислін** (Донецьк), **Яків Борисович Рєзнік** (Одеса).

Серед авторів листів, коротких звернень, записок, відгуків на публікації – багато моїх вчителів, а пізніше колег по викладацькій діяльності в медінституті і по роботі в Інституті медицини праці та профзахворювань. Це – **Гайк Хачатурович Шахбазян, Віра Григорівна Балабан, Олена Миколаївна Хохол, Соломон Соломонович Каган, Юрій Сергійович Сапожніков, Яків Павлович Фрумкін, Олександр Микитович Марзєєв, Петро Іванович Баранник, Семен Семенович Познанський, Лев Васильович Громашевський, Олександр Ілліч Черкес, Єфрем Ісаакович Ліхтенштейн, Микола Карлович Вітте, Михайло Йосипович Ерман, Михайло Якович Супоницький**... Список можна продовжувати і продовжувати. Деякі витримки з листів представлені в двох моїх книгах в розділі пам'ятних автографів.

Усупереч розхожій думці, що заразливим може бути тільки поганий приклад, нерідко заразливим є і позитивний приклад, у тому числі взятий з досвіду твоїх друзів чи близьких, колег чи знайомих. Коли писав попередні нотатки, а потім працював над матеріалами для нової книги, думав про те, що всі ми – учасники минулих подій і свідки теперішніх, що ознаменували роки нового століття, – просто зобов'язані поділитися з сучасниками і з тими, хто буде після нас, своїми спостереженнями, враженнями, досвідом. І не тільки думав про це, але й (посилаючись

на приклад власних спогадів) наполегливо вселяв цю думку близьким мені людям. Вітаючи нашу родину з прийдешнім 2005 роком, мій московський приятель і колега – токсиколог **Борис Курляндський**, член-кореспондент Російської академії медичних наук – повідомив, що багато в чому під впливом моїх настирливих порад приступив до написання мемуарів. А влітку в телефонній розмові повідав, що рукопис, який нараховує без малого чотириста сторінок, вже майже готовий. І ось я тримаю в руках надіслану з Москви книжку «Про минуле, сьогоднішня й небагато про майбутнє» з теплим дарчим надписом автора, який підтверджує зокрема мою думку про заразливість позитивних прикладів. До останніх відношу і свої раніше опубліковані мемуари, в яких багато співзвучного з думками і враженнями мого друга. Це є і моє ставлення до минулого, і міркування про історію вітчизняної медицини, і враження від спілкування з нашими вчителями і колегами старшого покоління, і спогади про спільну наукову діяльність в рамках співдружності токсикологів, і ностальгія за втраченими зв'язками зі старими товаришами з минулих радянських республік. Близькими виявилися судження і тривоги з приводу випадків ксенофобії. У цілому отримав велике задоволення від прочитання цих нотаток. Радий, що вони з'явилися, і думаю, ще будуть продовжені.

Дуже мене порадувала у свій час поява спогадів мого давнього друга **Юрія Кундієва**. Дві неординарні книги, присвячені ювілею автора, з зацікавленням зустріла медична спільнота. І не тільки в Україні, адже книги високо оцінили і наші російські колеги, і соратники по профілактичній медицині на теренах бувших республік Союзу.

Також дуже цікаві спогади ще одного близького мого друга **Платона Костюка**, написані в формі відповідей на запитання, які були задані автору його колегою **Аллою Шевко**, а також відомим київським публіцистом і лікарем **Юрієм Віленським**. У цьому визначному виданні оживають не тільки події життя видатного українського нейрофізіолога і визнаного в світі вченого-експериментатора, але й життя того наукового покоління, у середовищі якого протікала його творча діяльність.

Подарував мене своїми мемуарними нарисами і академік **Петро Толочко**. Зазначу, що був опосередковано причетний до ідеї їх написання, оскільки познайомив Петра Петровича з журналістом **Іваном Безсмертним**, якому, за словами автора нарисів-спогадів, він значною мірою зобов'язаний реалізацією задуманого. У короткій редакційній анотації до цього видання сказано про те, що представлені в книзі нариси відомого українського історика, політичного та громадського діяча воскрешають не тільки перипетії життєвого шляху автора, але також життя його сучасників і країни в цілому. Особливо підкреслюється, що описаним в книзі подіям і людям в історії України другої половини ХХ – початку ХХІ століть автор дає свою неординарну оцінку. Петро Толочко подає власне бачення подій у житті суспільства. Воно, до речі, закладено вже в самій назві книги «І минуле не проклинаючи».

Мемуари – це ще й доказ безперервного зв'язку часів. Я вже писав про те, наскільки умовно наше уявлення про віддаленість від минулого. Здавалося б, відомі люди – політики, представники літератури, мистецтва, науки перших десятиліть минулого століття – відстоять від нас страшно далеко. Але це тільки на перший погляд. По суті ж вони продовжують зберігати з нами не тільки

чисто духовний, але й цілком видимий зв'язок, особливо з представниками старшого покоління. Зрозуміло, поколінню молодих, для яких люди минулого давно стали тільки історією, важко усвідомити подібне. Тим паче цікаво й корисно познайомитись на сторінках мемуарних нарисів з очевидцями і учасниками минулих подій з числа тих, хто знав цих людей. Герої моїх нарисів нерідко діляться своїми спогадами про відомих людей минулого. Серед тих, хто спілкувався з цими людьми, і про кого я писав, такі особистості, як **Олександр Семашко** – перший нарком охорони здоров'я СРСР, **Федір Кротков** – головний гігієніст Радянської Армії, генерал медслужби, **Микола Лазарев** – професор Воєнно-морської академії в Ленінграді, який колись працював у Києві в лабораторії О.А. Кронтовського, давнішні академіки-медики – епідеміолог **Лев Громашевський**, гігієніст **Микита Марзєєв**, терапевт **Микола Стражеско**, невропатолог **Борис Маньковський**, хірург **Олексій Кримов**, фізіолог **Георгій Фольборт**, учень великого Павлова.

На одній із фотографій з моїх мемуарних книг читач може побачити поруч з моїм близьким другом **Микитой Маньковським**, кого б ви думали? – **Сергія Михайловича Толстого** – онука Лева Толстого. Відомий лікар, який працював у паризькому передмісті Сен-Жермен, він у шістдесяті роки минулого століття часто приїздив у Київський інститут геронтології, де професор Маньковський допомагав йому дістати «сироватку Богомольця», яка тоді широко використовувалась у французькій клініці. З лікарем Сергієм Толстим, до речі, зустрічався і мій московський колега **Борис Курляндський**. У своїй книзі він якраз і згадує короткі зустрічі з онуком великого письменника в Будинку творчості в Гаграх, де той відпочивав з чарівною дружиною Коллет і двома синами – Сергієм і Дмитром. Два жвавих хлопчики семи та дев'яти років доставляли батькам, по розповіді Курляндського, масу задоволень, і було забавно чути як кликала їх мати: «Сегж, Димитги». Автору спогадів Сергій Толстой за-пам'ятався статним, великим джентльменом, справжнім інтелігентом, цікавим співбесідником. Прочитавши про цю зустріч, я ще раз впевнився в справедливості думки Паустовського про близькість минулого і теперішнього. Дійсно, один потиск рук – а стільки асоціацій з людьми і подіями минулого!..

А ось ще один давній знімок – мій старший мюнхенський друг **Григорій Данилов** серед політемігрантів на чолі з колишнім головою Тимчасового уряду Росії **Олександром Керенським**. З ним Данилов зустрічався в кінці сорокових і в п'ятдесяті роки минулого століття, коли активно займався громадсько-політичною діяльністю. На двох інших фото поруч з першим міністром охорони здоров'я України (до цього були наркомом) **Левом Медведем** відображені **В'ячеслав Молотов** – колишній голова радянського правління і **Дмитро Мануйльський** – видатний партійний діяч України, міністр іноземних справ, що очолював українську делегацію на першій Генеральній Асамблеї ООН. Дійсно, важко усвідомити, що ці люди не такі вже й далекі від нас та від нашої епохи. І я, і багато моїх сучасників відчуваємо дивний зв'язок часів.

Згадаю ще про один знімок з того самого ряду. Фотографія зроблена в день відкриття «Будинку Булгакова» на легендарному Андріївському узвозі. На ній серед моїх друзів – шанувальників творчості нашого відомого земляка – **Олена Булгакова-Земська**, дочка сестри Михайла Опанасовича. Тут же давній друг нашої родини **Данило**

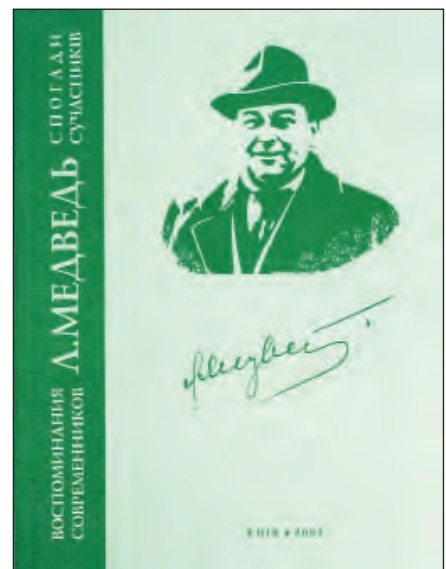
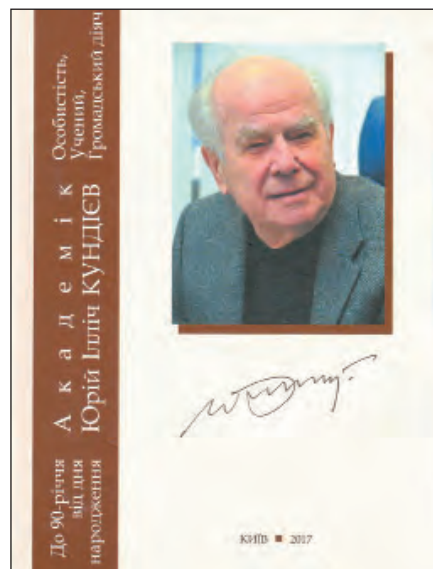
Лідер – художник, який уособлює радянську сценографію ХХ століття. Данило Данилович багато і успішно пропагував булгаковську спадщину в своїй творчості. Також, до речі, як і один з давніших і шановних в середовищі медиків викладач Київського медінституту терапевт **Євген Букреев**, в своїх бесідах зі студентами і колегами багато розповідав про Михайла Булгакова, з яким спілкувався в студентські роки. Корінний киянин, чудовий лікар, син професора математики Університету св. Володимира, Букреев, як і Булгаков, навчався в Першій гімназії. Найцікавіші розповіді Євгена Борисовича ніби наблизили нас до відомого земляка і його, здавалося б, давно минулих часів.

На закінчення цієї частини нарисую кілька витягів зі своїх записних книжок, які стосуються такої хвилюючої для мене теми мемуарів.

Цікаву серію книг випустило будапештське видавництво «Корвіна» (до мене потрапило третє видання, яке вийшло в середині шістдесятих років у російському перекладі). Це – біографії великих людей, написані у вигляді щоденників. Книги, створені на основі достовірних документів, матеріалів з газет і журналів того часу, а також листів і спогадів сучасників, і, хоча не є справжніми щоденниками, водночас дають вірну характеристику історичних особистостей, яким присвячені. Це своєрідні імпровазації, представлені як би від лица авторів, які гіпотетично вели

щоденникові записи. Серед них – Моцарт, Ліст, Бах, Верді. Кожна книга невеликого формату (10,0 x 16,5 см) у колірній палітурці має стереотипну назву «Якби ім'ярек вів щоденник». Книги написані знавцями життя і творчості відомих людей. Ця незвичайна серія може бути також віднесена до категорії своєрідних мемуарних творів.

У своїй мемуарній прозі, представленій збірником «Підводячи підсумки», письменник і лікар **С. Моем**, на висловлювання якого я не раз посилався, вельми поважно відгукнувся про ведення записних книг. «Коли ведеш записну книжку, – пише він, – починаєш пильно вдивлятися в навколишнє, шукаєш слова, щоб точніше передати своєрідність побаченого». І далі: «Заносячи в записну книжку те, що привернуло вашу увагу, ви виділяєте це явище з суцільного потоку вражень, що проносяться перед вашим поглядом, і фіксуєте його в пам'яті». Моем справедливо підмітив, якщо свої враження ми лінуємось записати, то вони можуть стертися з пам'яті. Як бачите, шановний читачу, і визнані майстри слова високо оцінювали різні форми цього жанру. Треба думати, що Моем, будучи студентом-медиком, почав на третьому курсі проходження медичної практики, і під час своєї роботи в лікарняних палатах почерпнув багато нового та цікавого для коротких записів. Надалі він, безсумнівно, використовував їх при написанні своїх книг. До речі, ще раз незайве згадати, що саме Моему належить твердження про те, що для

письменника кращою школою є робота лікаря. І ще про те, що природа літературного твору «за необхідності автобіографічна».

Мені особливо імponує думка *Моема* про те, що незримий відбиток особистості кожного автора лежить на сторінках його творів. Ця думка близька до тих суджень, з якими недавно я познайомився, прочитавши вибрані есе *Йосифа Бродського* в збірнику, який вийшов у петербурзькому видавництві «Азбука» у 2000 році. Мені особливо близькі слова Бродського про те, що старіюча людина, якщо вона все ж тримає перо, має вибір – писати мемуари чи вести щоденник. Перше уявляється мені кращим, що і намагаюся здійснювати на ділі. Вдало чи не дуже – це вже інше питання, на яке відповідь дасть читач.

Записні книжки в останні роки все частіше стають самостійним жанром літературних публікацій ще й тому, що містять роздуми, що хвилюють і автора, і читача. Роздуми не тільки про минулі події, але й про уроки для теперішнього. Усе це нав'язно враженнями, що занесені в записники, враженнями від побаченого і того, що запам'яталось від примітних зустрічей, епізодів, образів, діалогів. А це спонукає до того, щоб упорядкувати і обробити миттєві записи, поміркувати над асоціаціями, які виникли, поділитися з читачем іронічними судженнями та самоіронією. Саме такого роду обставини, думається мені, зумовили появу книги нарисів відомої *Діни Рубіної*. Нова книга має

дивну на перший погляд назву «Их бин нервосо!». Іронічний сенс такої назви стане зрозумілий після прочитання книги. А зараз відмічу тільки, що хоча Рубіна кваліфікує свої записнички як «відходи виробництва», оскільки вони не увійшли в тексти виданих книг, але вони, повторюю, як і в інших авторів, можуть бути віднесені до самостійних малих форм мемуарного жанру.

Мій колишній співучень по школі поет *Наум Коржавін* теж писав мемуари. Коментуючи вихід у світ автобіографічних есе і нарисів, які увійшли в двотомне видання, він підмітив, що власне вийшло «не «Минуле й думи», а скоріш «Думи й минуле»».

Прочитую одне місце з його спогадів, яке відноситься до київських років його життя: «Я наслідував футуристів – не в творчості, але мені подобалося скандалячити. Я міг встати й задати якому-небудь доповідачеві різке питання... Мене помітив ще в Києві Микола Асеев, який потім про мене розповів у Москві». А потім був вступ в Літінститут, арешт, заслання і знову Літінститут, дружба зі *Слуцьким, Самойловим, Наровчатовим*. У 1973 році поет подав заяву на виїзд із країни і виїхав у США. «А виїхав я, — пояснив Коржавін, — тому що перестало вистачати повітря». Тепер, гадаю, вільного повітря мемуаристам і біографам вистачає. Але інколи бракує їм об'єктивної оцінки неоднозначного минулого і творчого усвідомлення його уроків у реаліях сьогодення. ■

